

УДК: 372.881.1+372.882

ЛЮДМИЛА БАЗИЛЬ

м. Київ, Україна

**СУЧАСНИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ ПРОФІЛЬ
УЧИТЕЛЯ РІДНОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ
У ЗАРУБІЖНОМУ ДОСВІДІ**

**MODERN PROFESSIONAL PROFILE
OF A NATIVE LANGUAGE AND LITERATURE TEACHER
ON THE BASIS OF FOREIGN EXPERIENCE**

Проаналізовано стан вирішення однієї із актуальних проблем освітньої політики зарубіжних держав, а саме – з'ясування суті ключових компетентностей особистості фахівця з рідної мови і літератури. Інтерпретовано найбільш знакові підходи зарубіжних дослідників до структури професійного профілю фахівця з позицій компетентнісного підходу на основі використання відповідних термінів. Представлено власну позицію щодо професійного профілю вчителя-словесника, побудовану на основі вивчення та аналізу позитивного зарубіжного досвіду. Особливу роль відведено професійній компетентності, що охоплює окремі структурні компоненти.

Ключові слова: учитель мови і літератури, компетентність, ключові компетентності, професійна компетентність, професійний профіль учителя мови і літератури.

Проанализирована одна из актуальных проблем образовательной политики зарубежных государств, а именно – выяснение сущности ключевых компетенций в профессиональном профиле специалиста по родному языку и литературе. Интерпретированы наиболее знаковые подходы зарубежных исследователей к структуре профессионального профиля специалиста с позиций компетентностного подхода. Представлена авторская позиция относительно профессионального профиля учителя-словесника на основе использования позитивного зарубежного опыта. Особенную роль отведена профессиональной компетентности, которая охватывает отдельные структурные компоненты.

Ключевые слова: учитель языка и литературы, компетентность, ключевые компетентности, профессиональная компетентность, профессиональный профиль учителя языка и литературы.

One of the urgent problems of the educational policy of foreign countries, namely defining the essence of core competencies in the professional profile of a

specialist in language and literature, has been outlined. The most peculiar approaches of foreign researchers to structure of professional profile of a specialist in terms of competence-based approach on the basis of using appropriate terms have been interpreted. The author's own position concerning professional profile of language teachers, formed on the basis of study and analysis of positive foreign experience, has been represented. Special attention has been paid to professional competence, which encompasses separate structural components.

Key words: language and literature teacher, competence, key competencies, professional competence, professional profile of teachers of language and literature.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із важливих факторів, що забезпечують розвиток, економічну стабільність і конкурентоздатність будь-якої країни, є освітня галузь. Зважаючи на те, що вітчизняна система освіти розвивається за законами, притаманними всій світовій спільноті, логічним і закономірним є науковий інтерес українських дослідників (Н. Абашкіна, Н. Авшенюк, В. Базуріна, В. Кудін, Н. Лащикіна, В. Луговий, Н. Ничкало, О. Полозенко, Л. Притула, Л. Пуховська, Т. Осадча, А. Турчин та ін.) до осмислення зарубіжного досвіду. Аналітичний огляд інформаційних джерел переконує: серед об'єктів наукових досліджень, присвячених осмисленню освітніх реформ розвинених і економічно стабільних країн, пріоритет надається проблемі фахової підготовки педагогічних кадрів нової генерації.

Упродовж останнього десятиліття в науково-освітньому просторі розвинених держав, серед яких Австрія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Франція, Угорщина, Румунія та ін., триває дискусія міжнародного значення щодо формування комплексу знань, умінь, компетентностей, необхідних людині для забезпечення її гармонійної взаємодії з динамічним інформаційно-технологічним суспільством. Особливо цінним здобутком для освітньої парадигми України є усвідомлення світових тенденцій і їхня екстраполяція у площину вітчизняної професійної освіти з позицій компетентнісного підходу, що передбачає визначення переліку компетентностей фахового профілю вчителя рідної мови і літератури.

Представники міжнародних організацій ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Європейська Комісія, Міжнародний департамент стандартів тощо ґрунтовно досліджують проблеми, пов'язані із розробкою компетентнісно орієнтованої освіти. Такий стан речей зумовлює акцентуацію уваги щодо розробки моделі компетентного вчителя-словесника. Причому важливе місце в ній має належати літературознавчій компетентності як структурному компоненту професійної майстерності. Пріоритетність літературознавчого компоненту у професійному профілі вчителя рідної мови і літератури аргументуємо необхідністю усвідомлення словесного мистецтва як потужного джерела формування молодих поколінь, потребою адекватного розуміння основних тенденцій сучасного літературознавства та літературного процесу для виконання мети і завдань шкільної літературної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студіювання інформаційних джерел переконує, що проблеми, пов'язані з функціонуванням освітньої галузі у зарубіжних країнах є об'єктом наукових досліджень відомих учених. Так, Н. Абашкіна висвітлює питання професійної освіти у Німеччині; А. Кирда схарактеризував тенденції розвитку мети освіти в розвинених країнах світу й Україні; К. Корсак проаналізував системи вищої освіти десяти країн: США, Великобританії, Італії, Іспанії, Франції, Німеччини, Японії, Польщі та України; Л. М. Ляшенко висвітлює проблему реформування професійної освіти у Фінляндії; В. І. Луговий охарактеризував особливості системи країн «Великої сімки» – США, Італії, Канади, Великобританії, Франції, Німеччини та Японії; О. Глузман і Л. Пуховська вивчають системи педагогічної освіти у США, Великобританії, Німеччини, Франції; Г. Поберезька досліджує тенденції розвитку вищої освіти у країнах Західної Європи та в Україні в умовах своєї інтеграції.

У дослідженнях учених проаналізовано освітні моделі й аргументовано доведено їхню залежність від особливостей культурного, соціально-економічного і політичного життя, історичних традицій, національного менталітету, традицій навчання і виховання молоді кожної із розвинених країн.

Формулювання цілей статті. Актуальною проблемою освітньої політики зарубіжних держав і «головною передумовою досягнення якості й життєвості освітніх результатів» [10, с. 139] визнано з'ясування суті ключових компетентностей особистості, аналіз яких й становить мету статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки компетентність учителя рідної мови і літератури виявляється у процесі його діяльності в різних контекстах (наприклад, у полікультурному, освітньому, соціально-економічному, політичному, професійному оточенні), постає необхідність у визначенні структури професійного профілю такого фахівця з позицій компетентнісного підходу на основі використання відповідних термінів.

Логіка думки зумовлює до з'ясування змісту «компетентність» як центрального поняття документів Міжнародної комісії Ради Європи й концепту сучасної освітньої політики зарубіжжя. Більшість закордонних учених у з'ясуванні феномену компетентності оперують положеннями системного підходу, тобто визначають компетентність як певну сукупність умінь (загальних або ключових, базових), пов'язаних із використанням знань у практичній діяльності, стратегій реалізації творчого потенціалу особистості, фундаментальних шляхів навчання майбутніх фахівців, ключових кваліфікацій, кроснавчальних умінь або навичок, ключових уявлень і опорних знань. За твердженням експертів Ради Європи, компетентність включає здатність індивіда застосувати знання й уміння, сприймати і відповідати на індивідуальні й соціальні потреби; сукупність ставлень, цінностей, знань і навичок. Працівники Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performance and Instruction (IBSTPI)) розуміють компетентність як

спроможність особистості до кваліфікованої діяльності, виконання певних функцій, що передбачають досягнення конкретних стандартів у визначеній професійній галузі шляхом застосування наявних знань, навичок і відношень [3].

Експерти програми «DeSeCo» («Визначення і відбір компетентностей: теоретичні й концептуальні засади»), започаткованої у 1997 році представниками різних галузей (освіти, бізнесу, здоров'я, праці, міжнародних і національних установ) для систематизації й узагальнення досвіду різних країн, пропонують усвідомлювати феномен компетентності як *спроможність* особистості відповідати індивідуальним і соціальним потребам, виконувати окреслені завдання.

Європейські дослідники Дж. Куллахан, Г. Параш, В. Хутмахер визначають зміст компетентності як *сукупність загальних здібностей особистості*, що ґрунтуються на знаннях, досвіді, цінностях, набутих у процесі навчання. В. Долл наголошує на особистісно-діяльнісній характеристиці поняття й трактує його суть як *спроможність індивіда*, рівень володіння силою й волею, що допомагають адекватно діяти в різних ситуаціях [8]. Ж. Перре зацентровує увагу на *посаднанні складових компетентності* й висвітлює її природу як *взаємозв'язок* між навичками, уміннями, ситуативною діяльністю особистості. Експерти країн Європейського Союзу (Eurydice, 2002) у визначенні змісту концепту зосереджують увагу на *спроможності особистості* використовувати набуті знання й уміння, що забезпечує застосування навчальних досягнень індивіда в нових ситуаціях [12].

Отже, поняття «competence», запозичене із зарубіжного інформаційного простору у вітчизняній площині має два відповідники «компетенція/компетентність» і трактується з позицій системного, діяльнісного, особистісно зорієнтованого підходів. З'ясування семантичного значення зумовлене рівнем розуміння й усвідомлення питань, пов'язаних зі змістом освіти, соціальною галуззю суспільства, що передбачає формування у майбутніх учителів рідної мови і літератури комплексу навичок, необхідних для успішної життєдіяльності в цивілізаційному світі.

Згідно зі світоглядною позицією закордонних науковців саме певний комплекс компетентностей особистості вчителя, у тому числі і педагога-філолога, сприяє вирішенню життєво важливих проблем, оскільки дозволяє оперувати здобутими знаннями, надає можливість застосовувати їх в усіх ситуаціях буття людини.

На основі осмислення зарубіжного освітнього досвіду виокремимо основні компетентності, необхідні вчителю рідної мови і літератури для успішного існування у соціокультурному просторі й, безперечно, результативного виконання мети і завдань професійної діяльності. Оскільки вчитель рідної мови і літератури – це насамперед соціалізована особистість, то важливим є усвідомлення переліку ключових компетентностей, необхідних людині для існування в умовах певного соціуму, який істотно впливає на рівень результативності фахової діяльності.

Як відомо, в інформаційній площині існують різні міркування щодо визначення переліку ключових компетентностей і їх класифікації, а також певна

сукупність моделей щодо розуміння ролі кожної людини в суспільстві та системи їх взаємозв'язків. Проілюструємо найбільш знакові серед них. Згідно зі світоглядною позицією *Гелени Хейст* особистість слід розглядати у культурній, лінгвістичній і соціальній площинах. Відтак ключовими компетентностями вчителя рідної мови і літератури за переконаннями дослідниці будуть наступні: вміння адаптувати освітні технології й наукові інновації до відповідних умов соціальної практики; спроможність мати справу з різноманітною амбівалентністю; вміння керувати власними емоціями, почуттями і мотивами; зосереджувати особисту і професійну увагу на моральності, відповідальності й громадянськості. Отже, компетентний учитель рідної мови і літератури насамперед має бути впевненим у собі, здатним зосереджувати увагу на майбутньому й планувати його, вміти адаптуватися до змін, бути відповідальним, щоб сформувати такі ж якості у своїх вихованців засобами словесного мистецтва.

За твердженням Жана П'єра Дюпуї, для успішного існування у суспільстві людині потрібні такі групи компетентностей: вміння долати труднощі; компетентності до співпраці (вміння передавати сенс того, що відбувається в житті із собою та іншими, вміння розуміти світ і знайти себе у ньому); перцептивні компетентності (вміння розрізняти відповідні і невідповідні якості); нормативні компетентності (вміння обирати ефективні засоби досягнення мети, вміння оцінювати запропоновані можливості, вміння робити моральні оцінки). Як бачимо, дослідник виокремлює базові цінності, що збігаються з принципами головних теорій моралі: досягнення успіху, вибір власного напрямку самореалізації у житті, розуміння себе та власного внутрішнього світу, глибокі особистісні відносини. У професійному профілі вчителя рідної мови і літератури важливими є вміння побудови індивідуальної життєвої стратегії та знаходження оптимальних шляхів її реалізації. Такі якості можуть бути перенесені на площину художніх творів, тобто вчитель, чітко усвідомлюючи власну життєву мету, стратегію, внутрішній світ, емоції і почуття зможе зрозуміти й проаналізувати ці ж самі компоненти у життєдіяльності письменника на основі усвідомлення дій і вчинків персонажів його творів та спрогнозувати світоглядні уявлення й поведінку вихованців.

На думку Філіппа Перрено, ключовими компетентностями особистості в цілому, а отже, й особистості вчителя-філолога є такі, що необхідні йому насамперед для виконання життєвих і соціальних ролей. Серед груп ключових компетентностей дослідник називає здатності людини визначати, оцінювати, захищати власні права й інтереси; індивідуально чи колективно створювати й реалізовувати проекти, розвивати стратегії; аналізувати ситуації і відносини; спільно діяти, поділяти лідерство, створювати й керувати демократичними організаціями, вирішувати конфлікти, розуміти, створювати й використовувати правила.

Зазначені професійно-особистісні якості педагога вважаємо необхідними компонентами процесів сприйняття, осмислення, усвідомлення, інтерпретації й

оцінки характеру вчинків і поведінки персонажів художніх творів, схвалення чи засудження дій і життєвих стратегій митців рідного слова.

В українській літературі існують полярні світоглядні позиції щодо вчинків письменників, зумовлених соціально-політичними, історико-культурними умовами чи обставинами особистого життя. Йдеться про такі постаті, як В. Винниченко, О. Довженко, Л. Костенко, М. Рильський, П. Тичина, М. Хвильовий, Ю. Яновський та ін. Суперечливі погляди висловлені у літературознавчому контексті щодо дій персонажів, зумовлених як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами (наприклад, у таких творах: «Лихий поплугав», «Повія», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», Панаса Мирного, «Новина» Василя Стефаника, «Захар Беркут» Івана Франка, «Гола душа» Павла Загребельного тощо). За нашим переконанням, якщо вчитель-філолог чітко усвідомлюватиме зміст основних життєвих стратегій, розумітиме власні емоції, думки і почуття, то йому вдасться адекватно осмислити поведінку художніх образів твору, логічно правильно передати психологічний стан письменника у різних життєвих ситуаціях, що стали предметом художнього зображення, послідовно і доступно інтерпретувати авторський задум і думки митця.

Наведені позиції зарубіжних дослідників щодо визначення переліку ключових компетентностей ілюструють пріоритет індивідуально-особистісних і соціальних якостей людини, ігноруючи при цьому змістовим (інтелектуально-інформаційним) компонентом, необхідним для результативного виконання мети і завдань професійної діяльності вчителя-філолога. Відтак, слушною вважаємо позицію Франка Леві й Річарда Мурнейна. Сукупність ключових компетентностей науковці визначають крізь призму глобалізації, технологізації соціально-економічного розвитку держави. Серед компетентностей, необхідних для існування фахівця у суспільстві дослідники називають: читання, математичні уміння, що є основою для навчання протягом усього життя; здатність особистості до усної і письмової комунікації; вміння працювати продуктивно у різних соціальних групах, розуміти думки, почуття й емоції інших; здатність до співпраці з іншими людьми; знання інформаційних технологій. При цьому Франк Леві і Річард Мурнейн у виокремленні якостей особистості спеціаліста, необхідних для його належного буття, зміщують акцент на якості людини, які забезпечать успіх її життєдіяльності в умовах сучасного ринку праці. Головним фактором для Жана П'єра Дюпуї у виокремленні ключових компетентностей є філософія життя, тобто наповненість людського буття, його сенс; для Гелен Хейст – це психологічні особливості взаємодії людини і навколишнього середовища; для Філіппа Перрено – автономність індивідуальності у захисті власних прав у суспільстві [6, с. 120–126].

Крім наведених ключових компетентностей, важливим складником фахового профілю вчителя рідної мови і літератури вважаємо професійну компетентність. Зазначене поняття є об'єктом наукових досліджень К.-О. Бауера, С. Бломека, О. Бовна, С. Бріндта, А. Копки, М. Хубермана, Ф. Фуллера та ін.

Зарубіжні дослідники з'ясовують сутність професійної компетентності з позицій діяльнісного підходу й тлумачать зазначене поняття як спроможність особистості до педагогічної діяльності, що підсилюється теоретичними знаннями, моральними цінностями, гуманістичними принципами, здатністю до дослідницької чи пошукової роботи [4; 5; 6; 9]. Усвідомлення світоглядних позицій окремих зарубіжних дослідників засвідчує індивідуально-творчий характер цієї категорії, готовність учителя рідної мови і літератури до адекватного сприйняття та усвідомлення наукових і освітніх інновацій. Причому дослідники аргументовано доводять, що професійна компетентність є категорією динамічною, а її розвиток – то неперервний процес, що відбувається у площині фахової діяльності шляхом підвищення освітнього рівня, збільшення досвіду і саморефлексії. Ключовими компонентами розвитку професійної компетентності вчителя рідної мови і літератури у зарубіжних країнах визнано тріаду знань, дій і професійної етики [1]. На думку вчених, компетентні педагоги мають певні уявлення про структуру фахових знань і стратегію їх передачі вихованцям, тобто знання є сукупністю дидактичних, наукових і організаційних компонентів. Відтак дії компетентних учителів відрізняються динамізмом і мобільністю, оскільки такі спеціалісти сприймають інформацію швидше й адаптують її до власної фахової діяльності (йдеться про побудову освітніх дій, моделей, методик тощо). Таким чином, їм вдається швидше знайти ефективні шляхи розв'язання проблем, обумовлених професійною діяльністю, а отже, й швидше відреагувати у конкретних ситуаціях, оперативно прийняти правильне рішення у кожному з випадків. Як бачимо, компетентний учитель рідної мови і літератури у різних навчально-виховних ситуаціях, як правило, реагує успішно і педагогічно чутливо. Під професійною етикою вчителя рідної мови і літератури розуміють його ставлення до самого себе, своїх колег і учнів, до фахової діяльності і словесного мистецтва, що детермінується низкою визначених правил і обов'язків [5, с. 251].

Представники європейських країн-учасниць міжнародного проекту «DeSeCo» до сукупності основних компетентностей особистості фахівця віднесли такі: *предметна компетентність (subject-matter competence)*, що забезпечує передачу знань, незалежне оперування ними та їх інтерпретацію; *особистісна компетентність (personal competence)*, тобто обізнаність людини у власних індивідуальних можливостях і недоліках, що спрямовується на розвиток здібностей і талантів, спроможність до самоаналізу, мобільність і динамічність знань; *соціальна компетентність (social competence)* реалізується в готовності особистості брати на себе відповідальність за власні дії й учинки, уміннях працювати в команді (що охоплює традиційне поняття робочої етики), брати активну участь і виявляти ініціативу в соціальних проектах суспільства; *методологічна компетентність (methodological competence)* – необхідна умова розвитку предметної компетентності. Характеризується гнучкістю, самоспрямованим навчанням, здатністю до незалежного розв'язання проблем, самовизначення [2, с. 3].

Отже, аналітичний огляд праць зарубіжних учених дозволив зробити такий висновок: формулюючи сукупність компетентностей фахівця, необхідних йому для успішної реалізації власної особистісної і професійної стратегії, слід виходити із об'єктивних запитів суспільства, соціальних потреб громадськості, специфіки професійної діяльності, дослідницького інтересу автора класифікації. Наведені групи компетентностей ілюструють суб'єктивні міркування науковців, обумовлені специфікою наукового пошуку. Більшість із наведених якостей, на нашу думку, є особливо важливими для професійного профілю вчителя рідної мови і літератури, оскільки найпершими вимогами до сучасного педагога-філолога у суспільстві визнано вміння «читати, говорити й розуміти думки і почуття інших».

З огляду на недостатність наведених міркувань зарубіжних авторів у висвітленні авторської позиції щодо побудови професійного профілю вчителя-філолога (маємо на увазі відсутність змістового компоненту компетентності, ігнорування специфікою професійної діяльності педагога філологічного напрямку), виникла потреба у подальшому дослідженні системи компетентностей словесника.

Відповідно до авторської позиції окреслені компетентності входять до структури професійного профілю педагога-філолога й тісно взаємодіють із його літературознавчою компетентністю. Зокрема, предметна компетентність виявляється під час формування у вихованців літературознавчої грамотності, вироблення філологічних умінь, розвитку літературно-творчих здібностей і підвищення рівня читацької культури. Особистісна компетентність сприяє формуванню в учителя готовності до самоаналізу, мобільного використання знань у різних професійних і життєвих ситуаціях, удосконалює здатність до рефлексії. Соціальна компетентність передбачає готовність учителя-філолога брати на себе відповідальність за власні дії й учинки, спрямовані на виховання школярів засобами словесного мистецтва, вміння працювати в колективі, як педагогів-практиків, так і учених-літературознавців, лінгвістів, істориків, брати активну участь і виявляти ініціативу в соціальних проектах суспільства (наприклад, «Мій друг – книга», «Літературна Полтавщина», «Літературні акценти», «Моє місто на карті майбутнього» та ін.) Методологічна компетентність – необхідна умова розвитку предметної компетентності. Так методологічно зорієнтована літературознавча діяльність можлива на основі сформованих умінь до пошуку, продумування й вибору найбільш оптимальних принципів, способів, методів, прийомів і засобів літературознавчої праці. Цей вид компетентності є підґрунтям для всіх видів фахової праці вчителя-філолога і розвиває його методологічну культуру. Методологічна компетентність характеризується гнучкістю, самоспрямованим навчанням, здатністю до незалежного розв'язування проблем, власного професійного самовизначення.

Осмилення й узагальнення світоглядних позицій зарубіжних дослідників стало підґрунтям до усвідомлення трьох базових концептуальних підходів у

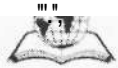
з'ясуванні феномену ключових компетентностей: *багатофункціональність* (вирішення питань, пов'язаних із різними аспектами особистісного, соціального, професійного, культурного життя); *зв'язок із усіма галузями життєдіяльності людини* (йдеться про теорію соціальних полів особистості, що включають соціальні закони, норми і канони); *розумова діяльність* найвищого ступеня складності (мається на увазі абстрактне мислення, саморефлексія, дистанціювання особистості від соціальних процесів і системи власних цінностей задля ініціювання й відстоювання власної світоглядної позиції) [13, с. 38].

Висновки результатів дослідження. На основі висвітлення окремих аспектів зарубіжного досвіду підготовки вчителів рідної мови і літератури ми дійшли висновку, що головною проблемою фахової освіти у розвинених країнах є побудова моделі компетентного фахівця, який би повністю відповідав запитам економічно стабільного і цивілізованого суспільства, мав «власне обличчя» й індивідуальну стратегію реалізації життєвих планів. У фаховому профілі «компетентного вчителя-філолога» у зарубіжних країнах головними визнано такі індивідуально-психологічні якості, як самостійність, дисциплінованість, комунікативність, потяг до саморозвитку. При цьому особливу роль слід відвести професійній компетентності, що охоплюватиме окремі структурні компоненти, тобто скелет професійної кваліфікації учителя рідної мови і літератури становить комплекс компетенцій.

Перспективи подальших розвідок. З огляду на зазначене, перспективою подальшого дослідження є усвідомлення компонентів професійної компетентності вчителя рідної мови і літератури, визначення основних факторів їх розвитку та адаптування зарубіжного досвіду у площину вітчизняної підготовки майбутніх словесників.

Література

1. Bauer K.-O. Pädagogische Professionalität und Lehrerarbeit / K.-O. Bauer, A. Kopka, S. Brindt. – Weinheim und München, 2006. – 134 s.
2. Definition and Selection of Competencies. Country Contribution Process: Summary and Country Report. – Uri Peter Trier, University of Neuchatel, October – 2001. – 23 p.
3. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for the Assessment and Research Program – OECD (Draft). – 28 p.
4. Biographie und Identität des Lehrers. Eine typologische Studie über den Zusammenhang von Berufserfahrungen und beruflichem Selbstverständnis / G. Hirsch. – Weinheim und München, 2009. – 235 s.
5. Huberman M. Der berufliche Lebenszyklus von Lehrern. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung / M. Huberman. – Köln, 2010. – S. 249–267.

6. Oja S. N. Teachers: Ages and Stages of Adult Development. In: Holly M. L. / McLoughlin C. S. (Hrsg.): Perspectives on Teacher Professional Development. London, 2009. – S. 119–154.
7. Schönknecht G. Innovative Lehrerinnen und Lehrer. Berufliche Entwicklung und Berufsalltag / G. Schönknecht. – Weinheim, 2007. – 267 s.
8. Hutmacher Walo. Key competencies for Europe / Walo Hutmacher // Report of the Symposium Berne, Switzerland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation a Secondary Education for Europe. – Strasburg, 1997. – 23 p.
9. Sikes P. J. Teacher Careers. Crises and Continuities / P. J. Sikes. London, 2005. – 241 p.
10. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посібник / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
11. Корсак К. В. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів : монографія / К. В. Корсак ; за заг. ред. проф. Г. В. Щокіна. – К. : МАУП–МКА, 1997. – 208 с.
12. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи / під заг. ред. О. І. Локшиної. – К. : «К.І.С.», 2004. – 128 с.
13. Тараненко І. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських країн / І. Тараненко // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук.-метод. збірник / ред. кол. Н. Софій (гол.), І. Єрмаков (кер. авт. кол. і наук. ред.), та ін. – К. : Контекст, 2000. – С. 37–40.